

## Hvad kan du opleve på Alheden?

Syd og vest for Viborg finder du et landskab præget af de store linier. Her ligger den vidtstrakte Kongenshus Hede – en rest af Alheden. Ved Hald Sø kan du studere, hvordan landskabet blev dannet under sidste istid, og mod vest snor Karup Å sig gennem landskabet. Endelig kan du »gå under jorden« i de gamle kalkgruber i Daugbjerg og Mønsted.

*Men med en smule ekstra viden kan du opleve langt mere:*

På Kongenshus Hede kan du opleve Alheden som på Blicher's tid. I mindeparken kan du så fundere over, hvordan tidligere generationer gennem møjsomt slid forvandlede den store Alhede til landbrug og plantage.

Historien om kartoffeltyskerne er desuden uløseligt knyttet til egnen. Herom vidner de mange tyske navne på gravstederne på Frederiks kirkegård.

Endelig kan du bestige to af egnens mest markante landkender: Lyshøj (94 m) og »E Dojs« – Daugbjerg Dås (72 m) – og se, hvordan det lykkedes Dalgas at forvandle et helt landskab.

## Hvad kan du bruge denne folder til?

Med folderen kan du finde rundt på egnen, læse om dens seværdigheder og se dem i en kulturhistorisk sammenhæng.

Der er vist en rundtur på kortet. Den er ca. 65 km lang og velegnet til en cykeltur eller en biltur. På ruten kommer du forbi mange af egnens seværdigheder. På kortet har de numrene 1 – 13.

På kortet er desuden angivet følgende turfoldere:

(1) Stendal, Havredal og Ulvedal Plantager, (2) Hald-Viborg, og (3) Hærvejen.

Endelig viser kortet mange andre offentlige veje, så du kan sammensætte din helt egen tur. Husk blot, at adgang normalt kun er tilladt på offentlige veje og ikke på private markveje og privat ejendom.

En rundtur på Viborg-Skive-egnen kan kombineres med en tur Jylland rundt på cykel. Den nationale cykelrute 3 følger den gamle Hærvejs-rute fra Sønderjylland over Viborg til Skagen. Den tidligere Viborg-Herning-bane åbnes desuden som cykelrute i 1995.

**God tur !**

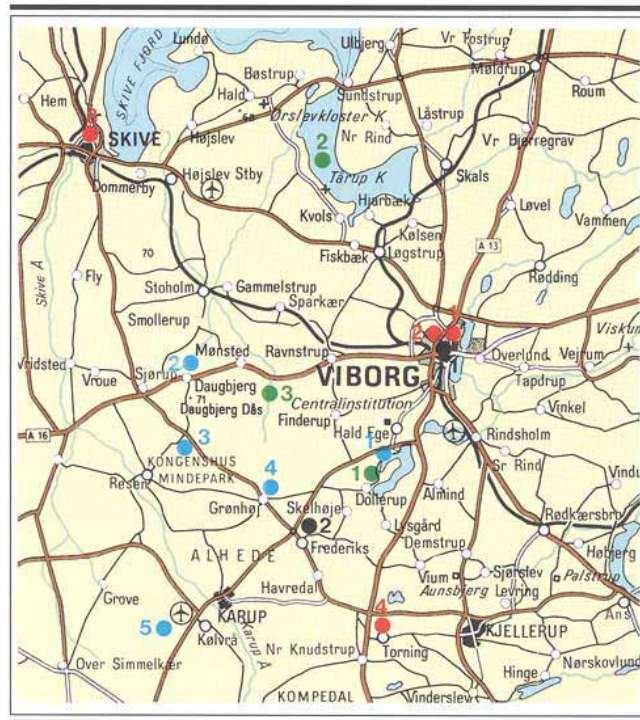
## På Viborg-egnen kan du også besøge:

### Seværdigheder:

- 1. Viborg Domkirke
- 2. Frederiks Kirke

### Udstillinger:

- 1. Hald Lade
- 2. Daugbjerg Egnsmuseum
- 3. Kongenshus Hotel
- 4. Grønhøj Kro
- 5. Flyvestation Karups Museum/Gedhusvagten



### Museer:

- 1. Viborg Stiftsmuseum
- 2. Skovgaard Museet
- 3. Skive Museum
- 4. Blicheregnens Museum

### Natur:

- 1. Hald Sø
- 2. Hjarbæk Fjord
- 3. Rosborg Sø

### Folderen er udarbejdet af:



#### Viborg Amt

Miljø og Teknik  
87 27 17 00

med bistand fra Karup Turistforening

Illustrationer: Birte Mølgaard.



## Ture i Viborg amt



# ALHEDEN

## Landskabets tilblivelse

Under sidste istid havde isen sin største udbredelse i Jylland langs den såkaldte hovedopholdsline, fra Bovbjerg i vest til Skelhøje og derfra mod syd til Padborg.

Vest for isens hovedopholdsline skabtes der store vifte eller kegleformede aflejringer – hedesletter – opbygget med en gletcherport som toppunkt. En af de største hedesletter er Karup Hedeslette med sin toppunkt ovenfor Skeldalen sydvest for Hald Sø.

Hedesletten er opdelt af afsmeltningsdale, hvoraf de største er Fløjgård Dal, Hjortedalen og Karup Ådal. Fra øst løber en række mindre afsmeltningsdale til Karup Ådal med bl.a. Sejbækken, Rabis Bæk og Resen Bæk. Disse smalle dale er ganske markante i det flade landskab.

Under isens afsmeltning blev også større og mindre isklumper efterladt blandt de aflejrede jordmasser. Da disse isklumper smeltede bort, efterlod de huller i landskabet – dødishuller. Nord for Kongenshus Hede ligger et sådant dødislandskab.

## Oldtiden

De første spor af mennesker her på egnen er fra jægerstenalderen for omkring 10.000 år siden.

I slutningen af stenalderen og begyndelsen af bronzealderen blev der bygget særlig mange gravhøje i Danmark.

En imponerende samling af over 100 gravhøje blev placeret syd for Skelhøje. En del af disse er i dag fjernet; men i Havredal og Stendal plantager findes der stadig over 50. På denne tid begyndte de første vejstrøg at forbinde landsdelene. Langs hovedopholdslinien fra Viborg til Bovbjerg ligger »Oldtidsvejen«. Dens forløb er især markeret af store rækker eller grupper af gravhøje. Langt de fleste af disse høje er i dag sløjfede eller ødelagte. F. eks. blev alle de store sten i højene brugt til bygningen af den nye hovedvej mellem Viborg og Holstebro omkring 1850.

## Middelalderen

»Oldtidsvejen« minder om Hærvejen på den midtjyske højderyg. Begge veje bestod af flere vidtforgrædede vejsystemer med mange afgreninger.

Turen vestover gik ind over den vældige ødemark, som de endeløse hedestrækninger udgjorde efter 1500-tallet. Bebyggelser var fåtallige, og rejsen var ikke ufarlig. Herom vidner lokale stednavne som Røverstue, Jens Langknivs hule og Ulvedalen.

Hedeegnene var tilholdssted for tatere og rakkere, og navne som »Lange Margrethe« og »Bitte Fanden« kunne nok få det til at løbe koldt ned ad ryggen på en og anden rejsende. For de få hedeboender var den største gru – ud over taterne – hedebrande. Fik ilden først fat i lyngen kunne intet standse ødelæggelserne. Hele egne blev lagt øde, og alt levende blev opslugt af branden.

Lyngen var imidlertid også en vigtig brændselkilde. Ud over at holde de sparsomt isolerede lerklinede huse varme om vinteren blev lyngtørven brugt til at brænde kalken fra Daugbjerg og Mønsted.

Når kalken var brudt i dybe gange under jorden, måtte kvinder og børn bære den op i lyset. Rundt på heden blev lyngen samlet og kørt til gruberne, hvor det blev brugt som brændsel i kalkovnene.

Frederik d. II var en ivrig jæger, og han besluttede i 1583 at oprette en kongelig vildtbane på Alheden. Vildtbanen blev afmærket, og en række vildtbanepæle flankerer i dag alleen ned til Hald Hovedgård – og kaldes iøvrigt »Niels Bugge's tænder«. Vildtbanen bestod i næsten 200 år, og mangan en bonde er igennem årene blevet straffet for krybskytteri.

*Kongenshus Mindepark*



## Hedens opdyrkning

Da tanken om en opdyrkning af de jyske heder omkring 1750 begyndte at antage en realistisk form, var opmærksomheden først og fremmest rettet mod Alheden.

I 1754 gik en officer fra Mecklenburg, von Kahlen, i gang med opdyrkingen og fårehold på heden; men forsøget mislykkedes. I 1758 besluttede regeringen at gennemføre et storstilet opdyrkningsforsøg. Henved 1000 tyskere fra Rhinland blev hvervet, og de første kolonier Frederikshede og Frederikshøj blev grundlagt. Disse kolonister førte kartofflen med sig – derfor navnet »kartoffeltyskere«. Midtvejs mellem de to kolonier, som nu hedder Havredal og Grønhøj, opførtes i 1766 Frederiks Kirke.

Indtil 1856 holdtes gudstjeneste på tysk, fra 1856-70 både på dansk og tysk, herefter kun på dansk. På kirkegården ses en stor mindesten med 29 tyske familienavne. Kolonisterne fik efterhånden bygget gårde og pløjet større og større dele af heden; men udbyttet var magert.

I 1786 havde mange af kolonisterne givet op og var rejst. Men en udvikling var startet, og i 1896 var hedearealerne i Danmark mere end halveret. Samtidigt bidrog kalken fra Daugbjerg og Mønsted til at bedre dyrkningsmulighederne på den magre hedejord.

## Tilplantningen

En væsentlig årsag til at det lykkedes at vriste landbrugsjord ud af heden var, at der blev skabt læ. Allerede i 1761 blev de første træer plantet af kolonisterne; men forsøget slog ikke an.

Først i 1788, da kongen gav ordre til at udføre de første hedetilplantninger, gav det resultat. Hermed blev kimen lagt til Alhedens Kongeskov – i dag kaldet Stendal, Havredal og Ulvedal Plantager.

Tilplantningen af heden tog for alvor fat, da bl.a. Enrico Dalgas i 1866 stiftede Det danske Hedeselskab. I de følgende år blev der anlagt mange store hedeplantager på egnen.

En anden væsentlig faktor til den forbedrede udnyttelse af hedejorden var læplantning. I løbet af en menneskealder blev det flade landskab opdelt af mange hvidgranshegn.

Nu forestår endnu en gennemgribende forandring af landskabet, idet hvidgranshegnene i disse år udskiftes med trætrækket løvtræshegn.

*Og sådan sætter hver generation sit præg på landskabet!*

## Værd at se:

**1. Skelhøje.** Turen starter ved overgangen mellem hedesletten og istidslandskabet omkring Hald Sø.

Fra byens nordøstlige hjørne kan du se ned igennem Skeldalen, hvor smeltevandet under et kolosalt tryk kom væltende ud under isen for 10–15.000 år siden.

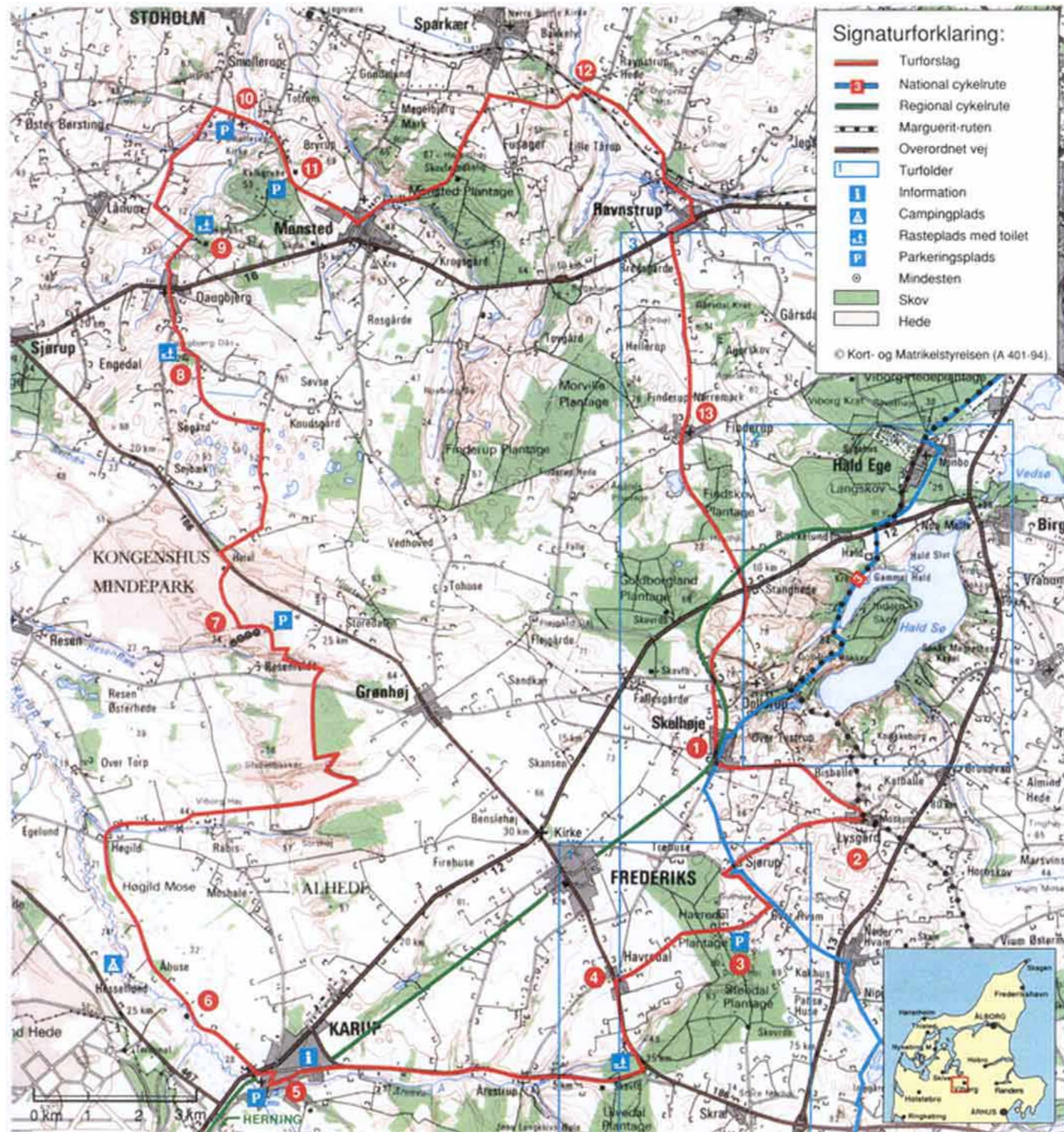
**2. Lysgård.** Lige nord for byen ligger Lyshøj. Med sine 94 m egnens højeste punkt. I følge overleveringen skulle Niels Blicher herfra kunne se over 40 kirketårne. På højen står en mindesten for Steen Steensen Blicher, rejst i 1883.

Inde i Lysgård, ved siden af den kullede kirke, ligger byens gamle skole – E Bindstouw. Den gamle bindingsværksbygning er nu indrettet som museum. Entré, åben i sommerhalvåret.



E Bindstouw

**3. Stendal, Havredal og Ulvedal Plantager.** De 200 år gamle hedeplantager rummer mange muligheder for spændende vandreture. F.eks. turen rundt om Stendalen på »Norskstien«. Eller turen til »Jens Langknivs hule« – en langdyse (24 m) omgivet af hele 62 næsten mandshøje randsten. Miljøministeriet har udgivet en særlig folder med forslag til vandreture i plantagerne.



**4. Havredal.** Byen blev anlagt omkring 1760 af »kartoffeltyskerne« under navnet Frederikshede. Efter Rhinegnens byggeskik blev gårdene placeret symmetrisk på hver side af to snorlige gader.

Ved en afstikker til Frederiks Kirke, kan man stadig finde vidnesbyrd om de første tyske kolonister. Kirken fik sin placering her, fordi kolonisterne i Havredal og Grønhøj ikke kunne enes om at vælge en af byerne. Denne tvist kan aflæses på kirkegården, hvor folk fra Havredal er begravet på den ene side af kirken, mens Grønhøj-folkene er stedt til hvile på den anden side.

**5. Karup.** I middelalderen var Karup et berømt valfartssted med en helligkilde – Vor Frue Kilde. Det fortælles, at kilden fik ry for hellighed, fordi en blind, der badede sine øjne i kilden, fik sit syn igen. Helligkilden finder man få hundrede meter øst for kirken, der ligger i byens vestlige udkant ned mod Karup Å. En sti fører fra Kildevej ned til kilden, som ligger i en privat have. Der er offentlig adgang ad stien; men vis hensyn!

**6. Karup Å.** Åen har sit udspring i Bølling Sø – vest for israndslinien ved Silkeborg. Efter at have snoet sig næsten 80 km igennem ådalen, løber den ud i Limfjorden ved Skive. Åen er ikke blot sogneskel og herredsgrænse – den danner også overgangen mellem Midt og Vestjylland. Ved Åhuse mellem vejen og åen ses en skelsten. Det er her tre sogne og to herreder mødes. Du er nu i Fjends Herred.

**7. Kongenshus Hede.** Ca. 3 km før Grønhøj drejer man til venstre ad en grusvej, som de næste 10 km fører igennem den sidste rest af Alheden.

Da von Kahlen i 1754 gik igang med opdyrkning af heden, fik han støtte af Frederik d. V til byggeri af en ejendom – derfor navnet Kongenshus. I 1910 blev Kongenshus Hede indrettet til rensdyrpark. Foretagendet blev ikke nogen succes, og i 1922 var rensdyreventyret forbi.

Hedeselskabet, som havde gjort så meget for at opdyrke den danske hede, opkøbte nu det 1200 ha store hedeareal. Arealet blev fredet, og i 1953 indrettedes en mindepark for hedens pionerer. Mindeparken er smukt beliggende i en afsmeltningsdal ned mod Resen Bæk. Fra grusvejen snor en sti sig ned igennem en slugt omkranset af herreds- og sognestene fra hedeegnene. I selve mindeparken er der rejst over 320 mindestene.

På Kongenshus Hotel er en udstilling om heden og dens opdyrkning. I sommerperioden skal der betales en mindre entré for bilkørsel i mindeparken.

**8. Daugbjerg Dås.** Med sine 72 m virker »Æ Dojs« imponerende i landskabet. Dåsen har samtidig spillet en stor rolle i den folkelige overlevering. Sagn om bjergfolkene, »Jens Langkniv« og taterne er uløseligt knyttet til stedet. Dåsen ejes i dag af Det Radikale Venstre, og er stadig samlingssted ved folkemøder.

**9. Daugbjerg Kalkgruber.** Folk i Daugbjerg har i århundreder »høstet« mere under end over jorden. Til trods herfor forsvandt gruberne i Daugbjerg i glemslen i slutningen af sidste århundrede. I 1922 blev grubegangene i Dybdalskoven genopdaget.

Ingen ved med sikkerhed, hvor lange gangene er; men de hænger sandsynligvis sammen med gangene i Mønsted.

Temperaturen i gangene er konstant otte grader året rundt, hvilket blandt andet gør dem til tilholdssted for tusindvis af flagermus.

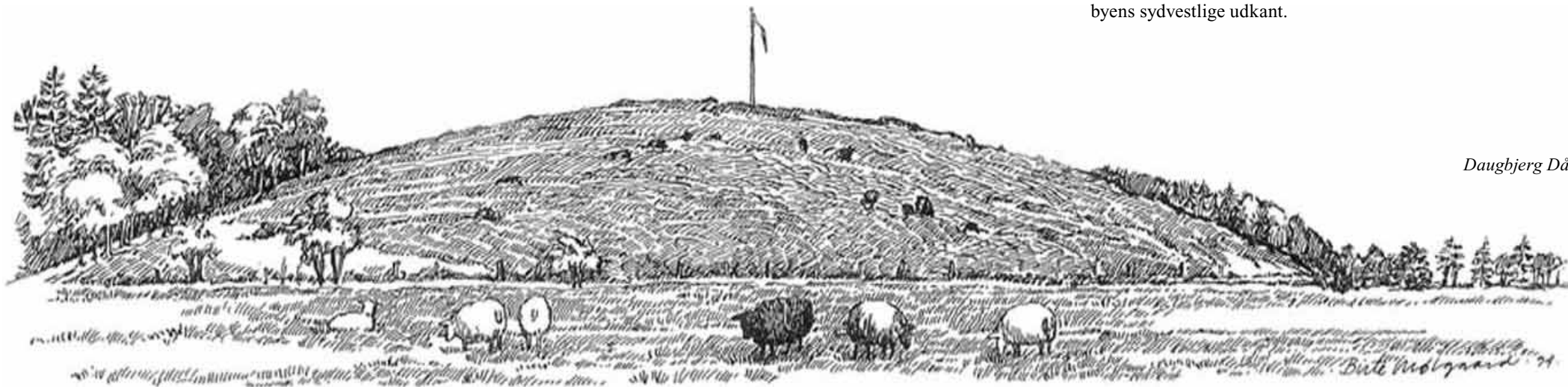
I sommerhalvåret kan du få en uforglemmelig oplevelse i de smalle lavtloftede gange under jorden. Eller en gåtur i skoven med mange spændende planter. Entré, åben i sommerhalvåret.

**10. Smøllerup Kirke.** Kirken ligger meget markant i landskabet med sin beliggenhed midt i Jordbro Ådal. I tårnet findes Danmarks ældste kirkeklokke fra 1100-tallets begyndelse.

**11. Mønsted Kalkgruber.** I begyndelsen af dette århundrede blev indvindingen af kalken i Mønsted »industrialiseret«. De middelalderlige grubegange blev udvidet, og ved hjælp af tipvogne blev kalken kørt ud. Fra denne tid stammer de næsten 20 m høje grotter, som minder om kirkehælvninger. I 1960'erne blev grubedriften urentabel, og man fortsatte kalkbrydningen i åbnet brud. Derved fremkom de smukke søer, der ses i området. De gamle bygninger og resterne af kalkovne vidner desuden om tidligere tiders minedrift. De gamle kalkværksbygninger er indrettet til Flagermus-museum. Entré, åben i sommerhalvåret.

**12. Fiskbæk Ådal.** Her ved Nybro kører du ned i Fiskbæk Ådal. Ådalen er dannet i afsmeltningsstid under sidste istid. Landskabet er i dag præget af de vidtstrakte engarealer, som er så karakteristisk for de store ådale på Viborg-egnen.

**13. Finderup.** Landsbyen blev indskrevet i Danmarkshistorien, da Erik Klipping blev myrdet i Finderup Lade Sct. Cecilienat i 1286. I 1891 blev der rejst et 2,7 m højt granitkors til minde om »udåden«. Korset står i et lille anlæg på sydsiden af FALLEVEJ i byens sydvestlige udkant.



*Daugbjerg Dås*